

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

ВИВЧЕННЯ ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ У 60-70-х рр. ХХ СТ.
НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Кваліфікаційна робота студента
групи ІСм-24
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія та громадянська освіта)
Козулі Євгенія Андрійовича
Керівник кандидат філософських наук,
доцент Панафідін І. О.

Кривий Ріг - 2025

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Козуля Євгеній Андрійович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Євгеній Козуля

ЗМІСТ

Вступ	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Історіографія проблеми	6
1.2. Джерельна база дослідження	10
1.3. Методологія та методи дослідження теми	12
Висновки до розділу 1	14
РОЗДІЛ 2. ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ У 60 - 70-х рр. ХХ ст.....	15
2.1. Витоки правозахисного напрямку українського дисидентства.....	15
2.2. Склад, структура та діяльність правозахисного напрямку дисидентства в Україні	18
2.3. Репресії радянської влади щодо дисидентського руху в Україні	27
Висновки до розділу 2	33
Розділ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «Правозахисна діяльність українських дисидентів в УРСР у 60 - 70-х рр. ХХ ст.» В ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ	34
3.1. Стан вивчення проблеми у шкільній практиці	34
3.2. Методика вивчення теми засобами сучасної історичної освіти	40
Висновки до розділу 3	50
ВИСНОВКИ	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	54
ДОДАТКИ	60

ВСТУП

Актуальність теми: Правозахисна діяльність дисидентів є актуальною темою у шкільному курсі історії України та потребує ретельного дослідження серед науковців. Боротьба дисидентів проти радянської влади знаходить в певному сенсі своє продовження у сучасній боротьбі України проти росії. Сучасна російська влада демонстративно відображає радянську владу, яка намагалася пригнобити народ України та інші народи СРСР за їхньою національною ідентичністю. Пригнічення та обмеження прав громадян України радянською владою призвела до створення опозиційного руху, до яких і належали дисиденти. Правозахисне дисидентство відіграло важливу роль у боротьбі за права та свободи народу України, а також боротьбі за незалежність України.

Радянська влада, пригнічуючи український народ та інші народи СРСР, підштовхнула дисидентів до створення правозахисних організацій. Правові організації на території України та інших республік СРСР були таємними через репресії радянської влади над дисидентами. Однією з відомих правозахисних організацій дисидентів є Українська Гельсінська група, представники якої намагалися донести до світових держав, що влада СРСР порушує права громадян України, як і інших республік загалом. Ця організація мала велике значення, оскільки спричинила правову боротьбу проти свавільної радянської влади та реальної безправності громадян.

Правозахисна діяльність дисидентів дає зрозуміти, які були передумови створення та особливості діяльності правозахисних організацій на території України та які методи дисиденти застосовували, щоб протистояти радянській владі. Розглядаючи цю тему треба розуміти, що боротьба проти радянського спадку продовжується і сьогодні громадянським суспільством України. Тема дисидентства на уроках історії України є актуальною темою для сучасної України, оскільки є наглядним прикладом для натхнення сучасних воїнів в

боротьбі за суверенітет України та розвитку в учнів патріотичності та любові до Батьківщини.

Метою дослідження є аналіз правозахисної діяльності українського дисидентства у 60-70 роки ХХ ст. та вивчення цієї проблематики на уроках історії.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати наукову літературу та джерела правозахисної діяльності українських дисидентів,
- Дослідити витoki та діяльність правозахисного напрямку українського дисидентства,
- Розробити методику вивчення правозахисної діяльності українських дисидентів,

Об'єкт дослідження є процес вивчення українських правозахисних дисидентів на уроках історії.

Предметом дослідження є методика вивчення проблеми правозахисної діяльності українських дисидентів у 60 - 70-х рр. ХХ ст.

Методологія нашого кваліфікаційного дослідження базується на загальнонаукових та спеціально-історичних методах:

Загальнонаукові методи:

- Аналітичний метод застосовувався для охопту і наукового розгляду широкого спектру джерел та сучасної наукової літератури, конспектів уроку та розробити на основі дослідженого матеріалу – власний конспект уроку.
- Метод синтезу дав змогу в нашому кваліфікаційному дослідженні об'єднати різні дані про наявність дисидентських груп у широкий правозахисний рух за національне визволення України.
- Герменевтичний метод використовувався, щоб проінтерпретувати науково-джерельну базу та навчально-методичний комплекс.

Спеціально-історичні:

- хронологічний метод було використано, щоб вибудовувати хронологію діяльності правозахисного дисидентства на території УРСР,

- історико-системний метод дозволив нам розглянути дисидентство як цілісний феномен, що має витокami український національно-визвольний рух, що трансформувався у правозахисний,

- синхроністично-хронологічний метод застосовувався для дослідження поширення дисидентського руху у часових рамках на території УРСР та інших територіях УРСР.

Практичне значення одержаних результатів надає можливість використовувати матеріали цієї роботи в проведенні уроку для 11 класів на тему українського правозахисного дисидентства для ознайомлення з інформацією та використання різних вправ, щоб покращити знання та зацікавити учнів у вивченні цієї теми.

Структура роботи. Магістерська робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історіографія проблеми правозахисної діяльності українських дисидентів є доволі актуальною темою дослідження. Зокрема, англомовні дослідники в своїх працях змогли зрозуміти, чому не проводилося дослідження проблеми дисидентства за радянських часів. Репресивно-каральна система, що панувала тоді в Україні не давала можливості суспільству та іншим державам дізнатися про порушення прав людини радянською владою на території УРСР та інших радянських республік.

Проблема дисидентства в англомовній історіографії представлена як загальними роботами з історії дисидентства в СРСР так і дослідженнями феномену українського правозахисного руху, такими як: Ярослав Белоцеркович у роботі «Soviet Ukrainian Dissent: A Study of Political Alienation» (Радянська українська опозиція: дослідження політичної відчуженості) [43]; Джошуа Рубінштейн у роботі «Soviet Dissidents: Their Struggle for Human Rights» (Радянські дисиденти: їхня боротьба за права людини) [46]; Робер Ван Ворен у роботі «On Dissidents and Madness: From the Soviet Union of Leonid Brezhnev to the "Soviet Union" of Vladimir Putin» (Про дисидентів і божевільня: від Радянського Союзу Леоніда Брежнєва до «Радянського Союзу» Володимира Путіна) [47].

Характерною особливістю цих робіт є розгляд дисидентства як пасивного руху опору, автори у більшості випадків, не виділяють в роботах український національно-визвольний рух, який мав суттєві ознаки спротиву і виділявся своїм спротивом серед інших дисидентських груп.

Лише Ярослав Белоцеркович у науковій монографії «Радянське українське інакомислення: дослідження політичного відчуження» зауважує на новітньому трактуванні феномену дисидентства: «Українські дисиденти відстоюють свої цінності як питання принципу, гідності, національного

самозбереження та прав людини» [43, с. 190]. Акцентуючи увагу на репресивних заходах проти дисидентів, автор в той же час підкреслює, що дії дисидентів носили правозахисний характер і з національних позицій: «Українські дисиденти відстоюють свої цінності як питання принципу, гідності, національного самозбереження та прав людини» [43, с. 190].

Румунська дослідниця Р. Григорі в своїй праці «The dissident movement» [44] проводила дослідження щодо терміну «дисидент», поширення та діяльності дисидентів на території Польщі та комуністичної Румунії. «Термін «дисидент» як такий не був винайдений тими, хто міг би потрапити до цієї категорії. Крім того, цей термін був прийнятий без ентузіазму тими, хто потребував самостійно визначити власну протестну діяльність спільною мовою із західними людьми» [44, с. 29].

Вагомий внесок у дослідженні дисидентів здійснив у своїй праці Касьянов Г. В. «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х р.» [20]. В своїй книзі, яка вийшла в 1995 р. автор розглядає рух опору, який відбувався такий що має хронологічні рамки: 1960-1980 р., і послужив поштовхом до здобуття незалежності України. Також у даній роботі було детально описано:

- 1) різні правозахисні дисидентські організації,
- 2) використання методів боротьби радянської влади проти правозахисних організацій під час дисидентського руху на території України та інших народів в СРСР.

Монографія українського дослідника А. М. Русначенко «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х років» [36] має актуальне значення в дослідженні дисидентського руху. Автор в своїй роботі детально описує:

- 1) періоди національно-визвольного руху,
- 2) діяльність підпільних груп на території України,
- 3) діяльність Українсько гелсінської групи в боротьбі за права громадян проти радянської влади.

Український вчений О. Г. Бажан в своїй статті «Дисидентський рух в Українській РСР: шляхи формування та основні напрямки діяльності» [8] зазначає:

- 1) які причини сприяли поширенню дисидентства у 1960-1980 рр.,
- 2) описує різні форми боротьби під час двох етапів розвитку національно-визвольного руху.

В іншій статті «Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії» автор звертає увагу на тому, що дослідити тему дисидентства було неможливо через наступні проблеми:

- 1) «розпорошеність архівних матеріалів,
- 2) відомчі підходи до їх опрацювання,
- 3) суперечливість свідчень учасників тих подій не давали можливостей для будь-яких наукових узагальнень» [9, с. 520].

Також в цій статті автор зазначає, що дисидентство та інша опозиція розглядалися радянською владою суто принизливими маркерами:

- 1) «кримінальні злочинці»,
- 2) «відщепенці»,
- 3) «буржуазні націоналісти»,
- 4) «релігійні фанатики»,
- 5) «агенти іноземних розвідок» [9, с. 520].

Інший історик Захаров Б. Є. досліджуючи тему дисидентського руху в своїй праці «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987)» [19] звертає увагу, що тема дисидентства є актуальною в нашому середовищі, оскільки вона має першочергове завдання:

- 1) збереження системи цінностей перших осередків громадянського суспільства, тобто дисидентських осередків,
- 2) і поширення її впливу на сучасне суспільство, особливо на молодь [19, с. 9].

Автор також описував історію дисидентського руху на території України в іншій своїй праці «Напрями і течії дисидентського руху в Україні (1956-1987)»

[18] розглядаючи поширення дисидентства, ким були дисиденти та їхня активність дисидентів на території України.

Сучасні дослідження правозахисних рухів дисидентів на території України почали більше розкривати вплив правозахисних дисидентів в боротьбі за права людини та поширенні їх ідей за кордони СРСР. Тобто іноземним державам надавали інформацію про порушення прав людини радянською владою.

Важливий внесок в дослідженні правозахисних дисидентів було зроблено істориками-дослідниками в своїх статтях: Т. В. Гавронська «Дисидентські рухи як спроба реалізації свободи слова і дії особистості» [14], М. М. Лісовий В. «Український дисидентський рух» [22], Р. Р. Мокрик «Український Гельсінський рух (1976-1991): правозахисний, культурний та державотворчий аспекти» [25], О. П. Науменко «Вплив дисидентсько-правозахисного руху на розвиток українських правозахисних громадських організацій» [27], Павлюченко Ю. М. «Історико-правові аспекти діяльності української Гельсінської групи» [30].

Правозахисний дисидентський рух ретельно досліджував кандидат історичних наук О. М. Шевченко в своїй статті «Концептуальні засади забезпечення прав і свободи в програмних документах українського дисидентського і правозахисного рухів 60-80-х років XX ст.» [41]. Автор розглянув ідейні погляди дисидентів та детально дослідив дисидентські організації в період з 60-80 р. на території УРСР, які боролися за права людини проти радянської влади. Також О. М. Шевченко зазначив, що «питання про наукове дослідження дисидентського та правозахисного рухів в Україні 60–80-х років XX ст. за радянських часів, коли діяльність його представників знаходилась під пильним наглядом репресивно-каральних органів, не могло й порушуватися, а отже, висвітлювалося тільки в закордонних публікаціях» [41, с. 22].

Л. Б. Федик у своїй статті «Дисидентський рух як форма протидії державним та партійним органам радянської влади в 60-80-х рр. XX ст.: історико-правовий аспект» [38] ретельно досліджував методи діяльності

дисидентів, ефективні форми дисидентів у боротьбі проти радянської влади. Л. Б. Федик в своїй праці ретельно досліджує та аналізує Українську гельсінську групу та її засновників, а також зазначав про програмні документи та підписанні декларації Української гельсінської групи на території УРСР.

Кандидат політичних наук Т. Рева у своїй праці «Political views of the representatives of the dissident human rights movement. (M. Rudenko, P. Hryhorenko and L. Pliushch)» (Політичні погляди представників дисидентського правозахисного руху. (М. Руденко, П. Григоренко та Л. Плющ)) [45] провела дослідження щодо характеру розвитку та вимог до радянської влади серед представників дисидентського руху, а також розглянула погляди деякі правозахисних дисидентів щодо політики радянської влади. Також вона зазначала, «що досліджувати тему правозахисного дисидентства було важко через те, що у радянський період дослідники не мали можливості проаналізувати ні сам цей феномен, ні дисидентські прогресивні ідеї в цілому... що сьогодні головним завданням українських науковців є відновлення нашої національної пам'яті та політичних традицій» [45, с.214].

Дисидентство, в тому числі і правозахисне доволі є актуальною темою в сучасних доробках України та англомовного світу, це наглядно показує, що події, які були пов'язані з виборюванням незалежності України дисидентством, зараз виборюється українськими захисниками за суверенітет України.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження дисидентського руху надає можливість дізнатись за допомогою різних документів та матеріалів, процес виникнення та діяльності дисидентів, а також репресії проти них радянської влади.

Серед англомовних праць визиває наукову цікавість «Ukrainian Dissidents: An Anthology of Texts» [6]. В якій зібрані різні джерела діяльності дисидентів як літературного так і наукового характеру.

Про правозахисний рух можна дізнатись в збірці документів та матеріалів Андрія Зваруна «Український правозахисний рух» [4]. В цій збірці було зібрано 56 документів. Було зібрано:

- 1) різні програмові документи Української Гельсінської групи та Української Гельсінської спілки,
- 2) різні меморандуми, листи, звернення дисидентів до міжнародних країн та заяви членів Української Гельсінської групи до радянської влади та судових процесів над дисидентами в період з 1976 по 1980 р.

Важливістю цієї збірки документів є те, що вона надає можливість дізнатись:

- 1) про створення Української Гельсінської групи та її мету,
- 2) репресії, проти дисидентів, зокрема судові процеси над членами Української Гельсінської групи.

В збірці «Правосуддя чи рецидиви терору? Лихо з розуму (портрети двадцяти "злочинців"). Документи та матеріали 1966-1968 рр» Чорновілом В. [3] було зібрано такі документи з історії дисидентства:

- 1) політичні заяви українських дисидентів,
- 2) скарги на порушення законів радянською владою, звернення до прокурорів, першому секретареві та центральному комітету УРСР та звернення до Верховного суду та інших судів на території УРСР щодо захисту українських діячів,
- 3) листи до різних груп,
- 4) праці «Правосуддя чи рецидиви терору» та «Лихо з розуму».

В цій збірці зібрано більше 100 документів в період з 1965 по 1970 р. в яких відображено ставлення радянської влади до українських дисидентів та до діяльності В'ячеслава Чорновіла. Було ретельно описано в його працях, а коли заарештували В'ячеслава Чорновіла, то є документ в якому він виголошував свою промову на захист себе в радянському суді.

В праці дисидента Данила Шумука «Пережите і передумане» [5] зазначаються спогади дитинства, діяльності та думки під час ув'язнення самого

дисидента. В праці зазначено більше 50 спогадів та документів, в період з 1921 по 1981 р. в яких детально описано його дитинство, участь в різних організаціях, таких як ОУН, УПА та ін. та як відбувалося ув'язнення Данила Шумука. Важливістю цієї праці є те, що ми можемо дізнатись про сильний дух дисидента Шумука, який пережив ув'язнення в польських та радянських таборах та який продовжив протистояти радянській владі борючись за права та справедливість для народу УРСР.

Отже, в джерельній базі приведено документи та матеріали учасників дисидентського руху В. Чорновіла, А. Зваруна та Д. Шумука, в яких описано їх діяльність та ув'язнення. Наведено різні листи та звернення дисидентів до радянських структур та міжнародних держав, що і дало нам осмислення їх діяльності як правозахисної.

1.3. Методологія та методи дослідження теми.

У процесі написання кваліфікаційної роботи була побудована наступна методологія дослідження: застосовано три підходи, а саме принцип історизму, детермінізму та об'єктивності.

Принцип історизму дав можливість дослідити, якими витоками та обставинами супроводжувалось поширення діяльності українського правозахисного дисидентства. Принцип детермінізму, що застосовувався у роботі, показав, що радянська влада репресивними діями, створювала наступні проблеми у суспільстві: економічні, культурні та соціальні. Тобто громадянин УРСР не міг висловити власну думку, порушувались права людини, наприклад існувала заборона розвивати українську мову та українську літературу. Тому і виникає на ґрунті національно-визвольного руху – дисидентський рух, який мав різні напрями діяльності.

За принципом об'єктивності у нашій роботі було досліджено, що боротьба дисидентів за права та свободу громадян України, мала наступні обмеження: брак підтримки серед населення, що посилювала жорстокі репресії дисидентів радянською владою.

Під час дослідження теми українського правозахисного дисидентства було застосовано загальнонаукові та спеціально-історичні методи. До загальнонаукового методу відноситься аналітичний, синтезу та герменевтичний методи, а до спеціально-історичного методу відносяться: хронологічний, синхроністично-хронологічний метод та історико-системний метод.

Аналітичний метод у дослідженні допоміг проаналізувати наукову літературу та джерела правозахисної діяльності українських дисидентів на території України та інших народів УРСР. Також за допомогою цього методу було проаналізовано поширення, правозахисну діяльність дисидентів та ставлення до дисидентів радянської влади.

За допомогою герменевтичного методу проаналізовано джерельну базу дослідження, розробки закордонних та українських вчених з проблеми дисидентського руху та проінтерпретовано вивчення теми українського правозахисного дисидентства у школі. Було розглянуто, який навчально-методичний комплекс використовується під час вивчення теми, проаналізовано розроблені конспекти вчителів до теми дослідження та розроблений власний конспект до вивчення теми українського правозахисного дисидентства.

Метод синтезу допоміг нам у роботі систематизувати аналітичний матеріал стосовно правозахисного руху і визначити його як національно-визвольний, а також допоміг сконструювати педагогічні нароби у методичній частині нашої роботи.

Було застосовано хронологічний метод за допомогою, якого було простежено витoki, поширення та діяльність правозахисного дисидентського руху на території УРСР. Також було розглянуто правові засади, які застосовувала радянська влада щодо українських правозахисних дисидентів.

Також використовувався в дослідженні синхроністично-хронологічний метод, за допомогою, якого було простежено динаміку виникнення правозахисного руху на території України, і це як хронологічно відбувалося утворення Гельсінських груп на інших територіях СРСР.

Історико-системний метод допоміг нам систематизувати всю наявну інформацію про правозахисний рух і виокремити напрями його розвитку, особливості його функціонування та допоміг внести інформацію у розробку уроку.

Отже, під час дослідження теми українського правозахисного дисидентства нами було застосовано такі принципи, як принцип історизму, детемінізму та об'єктивності. Також застосовувались такі методи, як аналітичний метод, герменевтичний метод, метод синтезу, хронологічний метод, синхроністично-хронологічний метод та історико-системний метод, за допомогою яких було досліджено українське правозахисне дисидентство, що дає можливість зрозуміти, як відбувалась діяльність та створення різних організацій на території УРСР.

Висновки до розділу 1

Отже, історіографія дослідження теми українського правозахисного дисидентства є темою, яку серед дослідників зараз досліджують, але потребує більш ретельного дослідження. Дослідити українське правозахисне дисидентство на території України в той час дослідникам, було дуже складно, тому проведення дослідження почалися після проголошення незалежності України. Дослідження історіографії дисидентства було представлено українськими та англomовними джерелами, які досліджували витoki, діяльність та репресії радянської влади над дисидентами на території України.

В джерельній базі дослідження було проаналізовано різні документи та матеріали українських та англomовних джерел, які були пов'язані з темою українського правозахисного дисидентства та створенні правозахисної організації, такої як Українська Гельсінська група. В дослідженні було використано різні методологічні принципи та методи дослідження теми. За допомогою методологічних принципів та методів дослідження теми було досліджено історичну цінність боротьби дисидентів на території України.

РОЗДІЛ 2. ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ У 60 - 70-х рр. XX ст.

2.1. Витоки правозахисного напрямку українського дисидентства.

Поширення дисидентства мали різні фактори, які призвели до створення українського дисидентства та створення правозахисних підпільних організацій. Дослідники в своїх працях змогли визначити, які ж фактори посприяли поширенню правозахисного українського дисидентства на території України.

Початок зародження дисидентів пов'язаний з періодом хрущовської відлиги, бо як наголошує С. С. Богатчук: «після проголошення М. Хрущовим доповіді про викриття культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС в лютому 1956 р. відбувається пожвавлення культурного і політичного життя. Цей період називається «хрущовською відлигою» [11, с. 146]. Таким чином, «першими, хто підняв українську проблему, пов'язану з національним питанням, а також, розпочав боротьбу за право українського народу на незалежне існування, стали представники найактивнішого напрямку, які увійшли в історію під назвою «дисидентів», який проявляється у наступних умовах:

- 1) він формується «в період згортання процесу деєсталінізації в суспільно-політичному житті України»,
- 2) формується він як реакція на «посилення політичних репресій проти інакодумців» [11, с. 146].

Поширенню дисидентства на території УРСР, як описує українська дослідниця Л. Б. Федик сприяли наступні «зовнішні фактори»:

- 1) антикомуністичні виступи у країнах «соціалістичного табору», зокрема 1956 р. В Угорщині, потім Польщі, НДР, Чехословаччині,
- 2) розгортання світового правозахисного руху, стимульованого прийнятою ООН у 1948 та розповсюдженою в Україні з 1963 року «Загальною декларацією прав людини» [38, с. 50].

Також Л. Б. Федик зазначає, що «в Україні, як і в інших неросійських республіках, дисидентство мало 2 напрями:

- 1) у національних змаганнях за громадянські права,
- 2) боротьбі за релігійну свободу» [38, с. 50].

Витоками різних напрямів українського дисидентства, в тому числі правозахисного, як зазначає український історик О. Г. Бажан стало:

- 1) «поширення дисидентства як феномену радянської дійсності в 1960-1980-х роках,
- 2) бездержавний статус України,
- 3) утиски національного культурного та духовного життя в Україні,
- 4) серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті і віросповідань,
- 5) прорахунки в галузі соціально-економічної політики КПРС» [7, с.30].

Правозахисне дисидентство також боролось за права на свободу пересування репресованих народів, адже на думку О. М. Шевченко, було зауважено, що: «активна громадянська позиція дисидентів проявилася і у відстоюванні права людини на свободу пересування в середині СРСР, зокрема, це стосувалося репресованих народів:

- 1) кримських татар,
- 2) чеченців,
- 3) німців та ін. [41, с.24].

На думку української дослідниці, «найпотужнішим дисидентським рухом у СРСР був Рух кримських татар за повернення до Криму. Він був тісно пов'язаний з правозахисним рухом» [41, с. 24].

Для українського правозахисного дисидентства переломним моментом у боротьбі проти радянської влади, як зазначає в своїй праці Б. Є. Захаров: «стають події у Чехословаччині у 1968 р., а саме «Празька весна», яка остаточно довела утопічність і лицемірство комуністичної ідеології всім, хто ще мав сумніви. Міф про «соціалізм з людським обличчям» був остаточно розчавлений гусеницями радянських танків у Чехословаччині» [18, с. 314]. На думку вченого, саме «з цього часу починається масштабна кампанія петицій, які

підписувала велика кількість людей». В той же час радянська репресивно-каральна система відреагувала наступними кроками:

- 1) ««Підписанти» каралися владою звільненням з роботи, з посад,
- 2) виключенням з партії» [18, с. 314].

Приводом до зародження українського правозахисного дисидентства, як описують у своїй статті українські дослідники С. Герегова, Я. Шеремета було те, «що влада досить швидко й уміло «перекрила» вільне дихання української інтелегенції, внаслідок чого за ґратами опинилася переважна частина діячів дисидентського руху. З метою їх захисту дисидентами було створено різного роду правозахисні організації» [16, с. 60].

Українська дослідниця Л. І. Рожкова в своїй праці наголошує, що фактами, які свідчили про глибоку системну кризу побудованого у СРСР суспільно-політичного та економічного ладу були наступні:

- 1) поширення протестних настроїв серед українців,
- 2) виникнення дисидентських організацій різного кшталту» [35, с. 33].

На думку української дослідниці Т. В. Гавронської, «правозахисний дисидентський рух на території України, виникає з наступних причин:

- 1) на ґрунті національно-визвольного руху,
- 2) інакодумства, поставленого тоталітарною державою поза законом,
- 3) із суспільної необхідності захищати елементарні права людини від постійних порушень їх із боку держави – у соціально-економічній, національно-культурній сфері, щодо релігії» [14, с. 180].

В праці Г. Касьянова було наголошено, що поштовхом до правозахисного руху стали наступні кроки радянської карально-репресивної системи:

- 1) «погром руху опору та його спад у середині 1970-х років,
- 2) атмосфера ідеологічної і політичної реакції, яка запанувала в СРСР і яка поставила опозиційну інтелігенцію в критичне становище» [20, с. 158].

Отже, дисидентський рух у формі правозахисної діяльності почав з'являтися за період хрущовської відлиги, що призвело до створення

правозахисного руху на території України. Поширення правозахисного напрямку українського дисидентства мало вплив через різні фактори:

- 1) зовнішній фактор, а саме антикомуністичні виступи в країнах «соціалістичного табору»,
- 2) відстоювання права людини на свободу пересування, зокрема репресованих народів таких, як кримські татари, чеченці, євреї та інших.

Переломним моментом українського дисидентства у боротьбі проти радянської влади стали події у Чехословаччині, а саме «Празька весна», що призвела до створення підпільних правозахисних організацій українськими дисидентами на території України та інших республіках СРСР.

2.2. Склад, структура та діяльність правозахисного напрямку дисидентства в Україні.

Склад, структура та діяльність правозахисного дисидентства, були ретельно досліджені українськими дослідниками що розкривали різні аспекти діяльності-на території України.

Загальновідомим є той факт, що сприяли розвитку правозахисного руху наступні документи, що були прийняті на міжнародній арені:

- 1) «Загальна декларація прав людини ООН у 1948 р.,
- 2) Прикінцевий акт Наради з безпеки та співпраці в Європі, що був підписаний 33 державами Європи, зокрема головними державами-антагоністами: СРСР та США» [14, с.180].

Найвідоміший факт правозахисної діяльності українських дисидентів, це створення «наприкінці 1959 р. у Львові в умовах суворой конспірації «Української робітничо-селянської спілки» за ініціативою:

- 1) юриста Левка Лук'яненка,
- 2) Степана Віруна,
- 3) Василя Луцькова.

В проекті програми спілки вони підняли питання про необхідність виходу України зі складу СРСР та створення незалежної держави» [11, с.146].

Про національно-визвольний характер правозахисної діяльності українських дисидентів цієї спілки свідчать такі факти:

- 1) «члени УРСС при розробці майбутньої програми вирішили скористатися неоднозначним тлумаченням статей 17 та 14 Конституції СРСР (1936) та Конституції УРСР (1937) щодо права виходу радянських республік зі складу Радянського Союзу.
- 2) «Українська РСР, як союзна радянська республіка *de jure* мала право на вільний вихід з Союзу, проте *de facto* практичний механізм цього виходу не був детально прописаним у радянських законах» [39, с.40].

Дослідниця наводить той факт, що Українська робітничо-селянська спілка, хотіла досягнути мету такими засобами:

- 1) «шляхом поетапного реформування радянської політичної системи,
- 2) поєднанням легальних і нелегальних форм та методів політичної роботи» [39, с. 40].

Дослідник зазначає, що діяльність спілки припинилась через те, що «на основі доносу на всіх учасників новоствореної організації було заарештовано» [25, с.138].

Як тільки діяльність спілки припинилась, було заарештовано наступних дисидентів:

- 1) «Л. Лук'яненко,
- 2) І. Кандибу,
- 3) С. Віруна,
- 4) В. Луцьківа,
- 5) О. Лібовича,
- 6) І. Кіпиша,
- 7) Й. Боровницького» [11, с. 146].

Наступною групою, яка намагалася боротись за права людини є «громадська молодіжна група, що гуртувала й об'єднувала українську інтелігенцію з новим баченням» [23, с. 203].

Згідно діяльності каральної системи влада зреагувала стандартно:

- 1) «почалися переслідування,
- 2) проводились обшуки та арешти» [23, с .203].

Дослідницею було наведено, що серед правозахисних організацій є релігійні правозахисні організації такі, як: ««Рада родичів в'язнів євангельських християн-баптистів», яку очолила Лідія Вінс» [41, с. 24]. Організація також займалась волонтерською діяльністю:

- 1) «збирала та поширювала інформацію щодо репресій проти баптистів в СРСР,
- 2) допомагала родичам ув'язнених» [41, с. 24].

Організацією, яка відстоювала права інших народів була «правозахисна асоціація «Ініціативна група захисту прав людини в СРСР»» [18, с.316]. В її склад увійшли:

- 1) «Генріх Алтунян,
- 2) Леонід Плющ,
- 3) Мустафа Джемільєв» [18, с. 316].

Організація переважно займалася такими засобами, як:

- 1) «подання заяв,
- 2) звернень до різних радянських та міжнародних установ щодо стану з правами людини в СРСР,
- 3) звернень на захист окремих інакодумців, що були піддані репресіям» [18, с. 316].

Організація припинила існувати через те, що «перервалась у зв'язку з арештом влітку 1972 року її очільників П. Якіра, В. Красина» [27, с. 34].

Як справедливо зазначає українська дослідниця А. О. Мельникова: «у 1960-80-х рр. в радянській Україні набули популярності поширення форм ненасильницької боротьби з владою дисидентського руху:

- 1) розповсюдження художньої літератури, альманахів, журналів, антологій дисидентського руху,
- 2) зачитування різних звернень, заяв та інших документів» [24, с. 32].

Проте у 1970-х рр. форми дисидентської боротьби, на думку дослідниці змінилися:

- 1) «набули популярності листи-протести, тобто постулювались у суспільстві – документи програмно-політичного характеру»
- 2) проводились мітинги, демонстрації,
- 3) створювались правозахисні організації та фонди фінансової допомоги політв'язням» [24, с. 32].

Як відмічає український вчений В. Лісовий: «Створення та поширення самвидавської літератури стало основним способом діяльності дисидентського руху» [22, с.312]. Серед визначних творів дисидентів, на думку вченого відрізнялись наступні праці:

- 1) «Твір І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»,
- 2) книга В. Чорновола «Лихо з розуму»,
- 3) велика стаття М. Брайчевського «Возз'єднання чи приєднання?»,
- 4) статті Є. Сверстюка,
- 5) позацензурні поезії В. Симоненка. М. Холодного, І. Драча., Л. Костенко, І. Сокульського,
- 6) статті В. Мороза,
- 7) та іншого роду різного роду звернення протести, інформації про переслідування та умови утримання політв'язнів у таборах» [22, с. 312].

Дослідник Бажан, зазначав, що коли заарештували дисидентку, дисидентами було створено правозахисну організацію, таку як «Громадський комітет на захист Ніни Строкатової, засновниками якої виступили найкращі представники дисидентського руху:

- 1) Петро Якір,
- 2) Ірина Стасів-Калинець,
- 3) Василь Стус,
- 4) Леонід Тимчук,
- 5) В'ячеслав Чорновіл» [10, с. 73].

Метою діяльності, яку можна охарактеризувати як правозахисну, комітет ставив:

- 1) «ознайомлювати офіційні установи та громадськість з обставинами справи,
- 2) наглядати за дотриманням законності в ході слідства та суду,
- 3) збирати підписи на захист заарештованої» [29, с. 124].

Дисидент Шумук, в своєму листі, коли був ув'язнений, хотів донести громадянам України, що «обурюватися проти репресій за думку, за слово, за переконання проти будь-якого режиму і в будь-якій країні - це святий обов'язок кожної поважаючої себе людини» [5, с.398].

Дослідник Захаров зазначав, що «невдовзі в Радянському Союзі були створені так звані гельсінкські групи - спочатку виникла московська гельсінкська група, потім Українська, Литовська, Грузинська та Вірменська» [19, с. 115].

Дослідниками, було зазначено, що «ініціатором створення УГГ виступили наступні дисиденти:

- 1) М. Руденко,
- 2) О.Бердник,
- 3) О.Мешко,
- 4) Л.Лук'яненко,
- 5) І.Кандиба,
- 6) О.Тихий,
- 7) Н. Строкато-Караванська,
- 8) М.Матусевич,
- 9) М.Мартинovich,
- 10) П. Григоренко
- 11) О. Мешко
- 12) Н. Строката-Караванська» [16, с.60; 8, с.15].

Метою їх боротьби були наступні принципи:

1) «Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією Прав Людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж Особою і Державою.

2) Виходячи з переконань, що мир між народами можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

3) Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватись підсумки виконання Гельсінських Угод. Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4) З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агентств тощо» [4, с. 12].

Такі дослідники, як Павлюченко та Захаров зазначали, що «основна діяльність Української Гельсінської Групи була зосереджена:

- 1) на захисті національних прав українців,
- 2) на захисті прав громадян інших національностей,
- 3) на проблемах збереження та відродження національної культури» [30, с. 36; 18, с. 316].

Також, група здійснила наступні заходи правозахисної діяльності:

- а) «приймала письмові скарги про порушення Прав Людини»
- б) опрацьовувала зібрану інформацію про правовий стан на Україні та згідно и ст. 19 Загальної Декларації Прав Людини поширювала її незалежно від державних кордонів;
- в) вивчала факти порушення Прав Людини стосовно українців, котрі живуть в інших республіках, щоб надати тим фактам широкого оприлюднення» [4, с. 12-13].

На дії карально-репресивної системи СРСР правозахисники діяли ненасильницьким засобами:

- 1) «саботували слідчі заходи,

- 2) не підписували протоколи допитів,
- 3) рішуче відхиляли пред'явлені їм звинувачення,
- 4) відмовлялися від радянського громадянства» [20, с.164].

Як висновок, автор зазначає, що дисиденти «не йшли на жодні компроміси» [20, с.164].

Перші арешти учасників групи сталися «5 лютого Миколи Руденка і Олексія Тихого. Було також затримано Мариновича й Матусевича, але їх тоді відпустили» [19, с. 122].

Рух дисидентів поступово радикалізувався через розширення радянських репресій, оскільки «до гельсінкської групи вступали:

- 1) спочатку родичі заарештованих,
- 2) згодом колишні політв'язні, а за ними і українські політв'язні в таборах.

Саме ці групи людей і привели до радикалізації рухів і груп» [36, с.211].

Дослідник зазначає, що група зверталася до державних структур радянської влади «на підставі Конституції СРСР: ст. 39 «Громадяни СРСР мають усю повноту соціально-економічних та особистих прав і свобод...» і ст. 51 «... громадяни СРСР мають право об'єднуватися в громадські організації...»» [19, с. 127].

Радянській владі не подобалося поширення впливу групи на народ України, через що «потрапила в поле зору відповідних наглядових органів. Ще до кінця 1977 р була заарештована більшість членів УГГ» [25, с.139].

Захаров, наводить той факт, щоб виїхати з країни, людина повинна була отримати «дозволу на виїзд, бо просив багато хто з правозахисників, але КДБ сам вирішував, кому за кордон, кому під ковпак, а кому за ґрати» [19, с.126].

Учасники групи також використовували такі документи, як:

- 1) «спільний документ МГГ і УГГ «Нові репресії і новий етап правозахисного руху в СРСР»;

2) опубліковані у четвертому випуску «Інформаційного бюлетеня» УГГ у листопаді 1978 р. статті «Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу» та «Наші завдання»» [41, с. 25].

Дослідниця Федик, наводить той факт, що кожен член групи захищав різні сфери життя людей України, а саме:

- 1). «Йосифа Зісельса захищала таку категорію як «запроторених у «психіатрички»,
- 2). Петра Григоренка – захищала права кримських татарів,
- 3). Петра Вінса, Ольги Гейко – боролась за права віруючих» [38, с.54].

Дослідник Захаров зазначає, що в кінці 70-х років, до групи почали вступати:

- 1) «Святослав Караванський,
- 2) Оксана Попович,
- 3) Богдан Ребрик,
- 4) Данило Шумук,
- 5) Юрій Шухевич,
- 6) Василь Романюк,
- 7) Стефанія Шабатура,
- 8) В'ячеслав Чорновіл,
- 9) Ірина Сеник» [19, с.132].

В своїй праці нідерландський дослідник Ван Ворен, зазначає, що на території Нідерландів була створена організація для підтримки дисидентів так званий «фонд Буковського, якою керував Хенк Вользак» [47, с. 42]. Також зазначено про те, що засновник організації «відвідував родини політв'язнів та інших дисидентів, але через незнання мов не міг по-справжньому з ними спілкуватися» [47, с. 43].

Дослідниця приводить той факт, що різні форми боротьби дисидентів «не перешкодили властям розпочати гоніння, арешти, які проводилися аж до середини 80-х років» [21, с. 158].

Вітчизняна дослідниця В. Овсієнко зазначає, що громадяни могли дізнатися, що відбувається в Україні за допомогою «Надії Світличної, яка почала вести передачі на радіо «Свобода» про правозахисний рух – їх, попри глушіння, потай слухала вся мисляча Україна» [29, с. 134].

Допомога дисидентам з закордону була приділена увагою «з боку адміністрації Президента США Р. Рейгана» [10, с.75].

Репресивні акції радянської влади проти дисидентів були наступними:

- 1) «обшуки,
- 2) залякування,
- 3) побиття,
- 4) фабрикація суто кримінальних справ щодо членів групи» [36, с.213].

Також, українськими дослідниками зазначається, що радянська влада продовжила використовувати репресії проти членів групи, через що дисидентам залишалось:

- 1) «опинитися за ґратами
- 2) виїхати за кордон» [26, с . 11].

Членам групи через припинення роботи групи, залишалось «переміститись в табори і заслання, але не розпустилась, продовжуючи боротьбу і там» [36, с. 213].

Намагання функціонування групи в Україні стало «поєднанням боротьби проти національного гніту з боротьбою за демократичні права в УРСР» [8, с.15].

Український дослідник Шевченко зауважує, що для дисидентів «важливими рисами демократичного суспільства є:

- 1) автономність і правова захищеність особи,
- 2) активна громадська позиція людини, яка здатна до солідарних дій» [42, с.79].

Отже, діяльність правозахисного дисидентства на території України була представлена різними правозахисним організаціями, що діяли наступним чином:

- 1) відстоювали право України на самовизначення та за незалежність, права на самовизначення інших народів, інші (право на віросповідання, культурні права,
- 2) розповсюдження різних листівок та документів, які підтверджують порушення прав людини радянською владою.

Важливий внесок у боротьбі за права людини на території України та інших регіонах СРСР було зроблено Українською гельсінською групою. Їхня діяльність та документація надала можливість дізнатись іншим країнам про порушення прав людини, переслідування, арешти українських дисидентів та дисидентів на території СРСР.

2.3. Репресії радянської влади щодо дисидентського руху в Україні

Українські дослідники зазначають, що в 1965 р. посилювались репресії проти дисидентів:

- 1) «до судових справ було притягнуто близько 30 осіб (викладачів, студентів, художників, науковців, письменників).
- 2) партійний актив на закритих ідеологічних нарадах проінформував, що затримано групу націоналістів, які організовано розповсюджували антирадянську літературу, були пов'язані з колишніми бандерівцями, мали підпільну друкарню і зберігали зброю» [21, с. 157].

Після маніфесту дисидентів, що називався ««Звернення вищим урядовим чиновникам на Україні» від Центрального проводу Українського національного фронту у березні 1967 р. знову посилювались репресії радянської влади проти дисидентів:

- 1) розпочалися арешти членів організації, яким інкримінувалися зрада батьківщини (ст. 56 ч. 1 КК УРСР),
- 2) учасникам також інкримінувалось створення антирадянської організації (ст. 64 КК УРСР)» [41, с. 23].

В. Овсієнко, зазначає, що радянській владі заважали різні протести за права, через що було застосовано проти учасників протестів такі методи:

- 1) «декани попереджували про виключення з вузів,
- 2) керівники установ - про звільнення з роботи» [29, с.122].

Також, дослідник, приводить такий факт, що дисидент: «Л. Плющ був під пильним наглядом радянських спецслужб через свою «антирадянську діяльність» [32, с.102].

Дослідник В. Паска, зауважує, що: «Л. Плющу було висунуто офіційне звинувачення за ст. 62 Кримінального кодексу (КК) УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»))» [32, с.103]. Як наслідок, радянська влада проти дисидента Л. Плюща, застосовувала «примусове психіатричне ув'язнення й переслідування» [32, с. 105].

Дисидент В. Чорновіл, наприклад, зазначав у своїй промові, після судового процесу, що «обвинувальний висновок, є тим, яку формальна логіка визначає як підміну часткового загальним або як передчасне узагальнення» [3, с .699]. Також він наголошував, що «львівські прокурори не можуть не втягувати націоналізм у «справи», подібні до моєї. Здається, у Львові вони бачать буржуазного націоналіста в кожній другій людині» [6, с. 131].

Головну увагу радянських структур привернув «Іван Світличний, якого працівники КДБ вважали лідером київського осередку українського національного руху» [31, с. 20]. Дисидент під час допиту відмовлявся «від дачі конкретних показів про обставини зустрічі із представниками еміграції» [31, с. 22]. Під час судової справи Іван Світличний отримав «термін ув'язнення за ч. І ст. 62 КК УРСР – до 7 років позбавлення волі та 5 років заслання» [31, с. 24].

Радянська карально-репресивна система проводила наступні заходи проти дисидентів:

- 1) «Система переслідувань охоплювала не лише окремих активістів, а й цілі групи» [32, с. 102].
- 2) «Авторів таких публікацій позбавляли побачень та листування, відправляли до ізоляторів,
- 3) піддавали шантажу,
- 4) звільняли з роботи тощо» [16, с. 61].

В. Овсієнко, зазначає, «що ті хто відстоювали права дисидентів проти них було застосовано такі репресії:

- 1) «практикувалось виключення з вузів, з аспірантури,
- 2) звільнення з роботи,
- 3) зняття з захисту дисертацій,
- 4) заборона друкуватися сотням творчих людей» [29, с. 119].

Державні структури проти дисидентів застосовували такі методи, як:

- 1) «певних осіб викликали до КДБ, до першого відділу установ або до парткому для «спасенної» бесіди, виявлення ставлення до тих чи інших подій,
- 2) попереджали інакомислячих методами так званої «профілактики» про те, що слід негайно припинити спілкування з іноземцями, припинити антирадянську діяльність – читати й поширювати антирадянські книжки, вести антирадянські розмови тощо» [18, с.311].

Дослідники зазначають, що проти закордонних громадян також застосовано репресії, як факт було «затримано туриста Ярослава Добоша, члена «Спілки української молоді», але після належної «обробки» показав, що зустрічався у Львові та Києві і «обмінювся інформацією» з кількома шістдесятниками» [29, с.125].

Дослідник А. Русначенко, акцентував увагу, що проти іноземних громадян радянські структури намагалися застосувати різні методи, але «звинувачення у зв'язках з дисидентами, а тим більше в іноземному шпигунстві, поступово відпали» [36, с.191].

В. Овсієнко, зазначає, що однією зі статей застосовували проти дисидентів, а саме «звинувачених в «антирадянській агітації та пропаганді» відверто шантажували, проводячи через психіатричну експертизу» [29, с. 125].

В праці закордонного дослідника Дж. Рубінштейна, було наведено факт про створення комісії, яка документувала порушення прав людини щодо психіатрії, а саме «робоча комісія з питань психіатричного насильства, розпочавши свою діяльність лише в січні» [46, с . 238].

Вітчизняний дослідник А. Русначенко, звертає увагу, що радянська влада просто таємно знищувала дисидентів, наводячи у дослідженні такий факт: «І. Мандрик таємниче зник, і його дружині показали його лише мертвим як такого, що нібито випав з вікна» [36, с.209].

Іноді, радянська влада порушувала навіть права осіб з інвалідністю, бо вони були повинні «звільненні від заслання, бо в заслання не спрямовують людей, які не спроможні самі себе утримувати» [4, с. 146].

Український дослідник В. Паска, зазначав, що радянські державні структури, щоб не спровокувати західні держави щодо захисту дисидентів «планувало обмежитися щодо учасників УГГ виключно заходами приватної та загальної профілактики, без відкритих репресивних дій у вигляді обшуків чи арештів» [34, с.169].

Радянською владою було порушено права соціальної сфери народу, як наводить факт український дослідник В. Овсієнко, що «коли Руденко домагався відновлення пенсії як інвалід, його в лютому – березні 1976 шахрайським чином примусово піддали психіатричній експертизі» [29, с. 129-130].

Методи радянської влади проти дисидентів стали більш агресивнішими: «у Оксани Мешко в хаті навпроти встановили пост із камерою нічного бачення, а на неї саму було вчинено збройний напад, щоб довести літню жінку до інфаркту» [29, с. 133].

Каральні органи використовували жорстокі методи:

1) під час обшуків, а саме «Оксана Мешко відмовилась від персонального обшуку, вимагаючи ордеру на нього, слідчий скрутив їй руки і при допомозі двох жінок брутально обшукав її» [4, с. 103].

2) каральні органи проти дисидентів «використовували агентурну мережу й інформаторів КДБ, а помешкання лідера групи М. Руденка було оснащено підслуховувальною апаратурою» [34, с. 174].

Каральні органи проти дисидентів під час обшуків застосовували протизаконні дії, такі як «підкидання протизаконних речей:

1). у Миколи Руденка знайшли американські долари,

- 2). у Олексія Тихого – гвинтівку,
- 3). У Олександра Бердника – порнографічні листівки» [19, с.120].

Радянські каральні органи викрадали дисидентів і не повідомляли родичам про їх місце перебування, бо як наводить факт «Носков вивіз Руденка, не давши відповіді дружині, у якому характері його задержано» [4, с.103].

Український дослідник В. Овсієнко, звертає увагу на факт про те, що радянські каральні органи використовували наукових співробітників для фальсифікації свідчень проти дисидентів, а саме «після обшуку професор Ілля Стебун виступив з твердженнями, що Тихий схилив його до ворожої діяльності, даючи йому на рецензію свою машинописну книгу «Мова народу. Народ»» [29, с. 131].

Радянська влада також проводила репресії проти родичів дисидентів, як факт «дружину політв'язня Віри Лісової і її двох дітей, але спокою не мала, бо співробітники КДБ проводили незаконні і антигуманні дії:

- 1) регулярно вривалися до її квартири,
- 2) тероризували її психічно, погрожували, лякали дітей» [4, с. 117].

Радянська влада приховувала наслідки репресій щодо дисидентів, щоб про це не дізнались родичі дисидентів: а саме «22 вересня Г. Снегірьов був заарештований, коли він був тяжко хворий, його перевели в Жовтневу лікарню, де тримали під пильним наглядом до смерті, що настала 28 грудня. Труп спалили в крематорії» [29, с. 132].

Отже, репресії радянської каральної системи були антизаконними:

- 1) «карні процеси проти правозахисників проводились за цинічно сфабрикованими справами: «дармоїдство», «опір міліції», «хуліганство», «спроба зґвалтування», «порушення паспортного режиму», «незаконне зберігання зброї», «виготовлення, зберігання і збут наркотиків»,
- 2) дуже часто співробітники каральних органів - «били, жінкам погрожували зґвалтуванням, підкидалися документи, за захист рідних ув'язнювали дружин, матерів»» [29, с. 134-135].

Інколи радянська влада фабрикуючи справи застосовувала такі статті, як «9 січня 1979 року Василь Стрільців засуджений на 3 місяці виправних робіт за «образу» директора школи – трирічної давнини, а 25 жовтня він заарештований за «порушення паспортного режиму» за ст. 196 – 2 роки» [29, с. 135].

Каральні органи з часом почали змінювати свої методи, а саме:

- 1). «при обшуках вдавалися до підлогів,
- 2). фабрикувалися суто кримінальні статті звинувачення,
- 3). відбувалися побиття членів УГГ на вулицях «невідомими»» [20, с. 167].

Як зауважує, український дослідник Б. Захаров, радянська влада знищувала культурних діячів, приводячи широко відомий факт з відомим українським композитором: «Володимира Івасюка, якого, як вважають, було вбито працівниками радянських спецслужб за відмову на пропозицію стати інформатором КДБ» [19, с. 133].

Український дослідник Захаров, зазначав, що каральні органи проти дисидентів використовували громадян, серед яких переважно були жінки для брехливих свідчень, як факт «Володимиру Малинковичу, КДБ влаштував йому провокацію: якась жінка заявила, що він її зґвалтував. Був поставлений ультиматум: або кримінальна тюрма, або еміграція» [19, с. 134].

Каральні органи під час судових справ над дисидентами, застосовувала такі статті, як:

- «за ст. 222 КК УРСР («Незаконне носіння, зберігання, придбання, виготовлення і збут вогнепальної або холодної зброї, бойових припасів і вибухівка»)» [20, с. 168];

- «за «зберігання, виготовлення і збут наркотиків...» (ст. 229 КК УРСР)» [19, с. 135].

Отже, радянська влада порушувала права проти дисидентів та громадян на території УРСР та інших народів, а саме застосовуючи%

- 1) переслідування,
- 2) обшуки,

- 3) підкидання різних речей для фабрикації кримінальних справ,
- 4) протизаконне прослуховування,
- 5) побиття дисидентів та вбивства,
- 6) фальсифікація справ за сфабрикованими злочинами: зберігання наркотиків, незаконне носіння холодної зброї, опір міліції, порушенням паспортного столу, антирадянська діяльність та ін.

Висновки до розділу 2

Отже, українське правозахисне дисидентство почало поширюватись через порушення радянської владою прав людини на території УРСР та інших народів СРСР, а також порушення пересування репресованих народів.

На території України розповсюджувались різні правозахисні дисидентські організації, які відстоювали права громадян України та інших народів, а також захищали різні сфери життя громадян. Дисиденти розповсюджували про порушення прав людини різні листівки, документи, а саме самвидав на території УРСР. Поширення інформації про порушення прав людини радянською владою іншим державам почалось через утворення Української Гельсінської групи.

Отже, радянська влада проти дисидентів застосовувала такі репресивні заходи:

- 1) переслідування,
- 2) обшуки,
- 3) відправлення в психіатричну лікарню,
- 4) ув'язнювання на різні терміни.

Також радянська влада використовувала проти дисидентів під час судових заходів різні сфальсифіковані статті.

Розділ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «Правозахисна діяльність українських дисидентів в УРСР у 60 - 70-х рр. XX ст.» в шкільній історичній освіті.

3.1. Стан вивчення проблеми у шкільній практиці

У державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти зазначено, що курси історії України та всесвітньої історії мають «подаються за групами у складових змісту освітньої галузі і в державних вимогах до рівня загальноосвітньої підготовки учнів із застосуванням проблемно-тематичного підходу» [2].

Вивчення теми дисидентства в школі розглядається за навчальною програмою з історії України для 11 класу при вивченні розділу «Україна в період системної кризи союзу радянських соціалістичних республік». На вивчення розділу виділяється 6 годин, а також 1 година для узагальнення. Вивчаючи цей розділ учні повинні засвоїти:

- 1) охарактеризувати правозахисний рух в УРСР;
- 2) виявляти суперечливі процеси в розвитку освіти, науки, літератури та мистецтв;
- 3) розкрити особливості політичної діяльності Петра Шелеста, обґрунтувати суперечливий характер діяльності Володимира Щербицького як провідника союзної/імперської влади в УРСР;
- 4) описати творчий доробок / схарактеризувати наукову/творчу діяльність Володимира Івасюка, Івана Миколайчука, Марії Приймаченко, Миколи Амосова, Ніни Вірченко, Олега Антонова, Сергія Параджанова, Наталії Полонської-Василенко;
- 5) охарактеризувати громадсько-політичну діяльність Василя Макуха, Василя Стуса, В'ячеслава Чорновола, Івана Дзюби, Миколи Руденка, Мустафи Джемільєва, Олеся Гончара, Петра Григоренка [1, с. 198-199].

Прикладами підручників, які можуть застосовуватися в школі для 11 класів, такими є:

1) підручник В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін «Історія України рівень стандарту 11 клас» видавництво «Літера ЛТД» м. Київ, 2024 [13];

2) А. А. Галімов, О. В. Гісем, О. О. Мартинюк «Історія України рівень стандарту 11 клас» видавництво «Ранок» м. Київ, Харків, 2024 [15];

3) О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, О. М. Сирцова, А. А. Галімов «Історія України. Профільний рівень 11 клас» видавництво «Ранок» м. Київ, Харків, 2024 [17];

4) Г. М. Хлібовська, М. Є. Крижановська, О. В. Наумчук. «Історія України рівень стандарту 11 клас» видавництво «Астон» м. Тернопіль, 2024 [40].

За підручником В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін «Історія України рівень стандарту 11 клас» [13] учні дізнаються інформацію про дисидентів за параграфами «Опозиційний рух» та «Українські дисиденти – виклик системі. Практичне заняття №3».

В параграфі «Опозиційний рух» зверху знаходиться хронологічна лінія, яка зазначає різні дати та події по темі параграфу. В цьому параграфі зазначається інформація про арешти творчої інтелігенції, Івана Дзюбу та його працю, арешти дисидентів 1972 р. та Українську гельсінську групу.

В параграфі використовуються такі рубрики, як «Словник» - в якому зазначається терміни «самвидав» та «правозахисний рух», який учні повинні записати собі в зошит; «Історична постать» - тут учні дізнаються про такі історичні постаті, як Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл, Петро Григоренко та Мустафа Джемільєв; «Перевірте, чого навчилися» - учням даються різні завдання, щоб перевірити, що вони запам'ятали на уроці, а що краще повторити. Використовуються в цьому параграфі піктограма «попрацюйте в парах» в якій наводяться різні вправи, а саме проаналізувати писемні, візуальні джерела та робота з картою.

В параграфі «Українські дисиденти - виклик системі. Практичне заняття №3» є писемні джерела та схеми про діяльність дисидента Василя Стуса, створення УГГ та українські дисидентів, які дають учням, щоб вони

проаналізували. Також використовується рубрика «Історична постать»: тут учні дізнаються про такі історичні постаті, як Василь Стус та Микола Руденко.

А. А. Галімов, О. В. Гісем, О. О. Мартинюк «Історія України рівень стандарту 11 клас» [15] в своєму підручнику про дисидентів йдеться в параграфі «Дисидентський рух». На початку параграфу «Дисидентський рух» зазначається навчальна мета та рубрика «Пригадайте». В цьому параграфі йдеться про поширення та розгортання дисидентів, утворення УГГ та кримськотатарський правозахисний рух. Також в параграфі використовуються такі рубрики, як «Словник» - в якому зазначається терміни «самвидав» та «правозахисний рух в УРСР у 1960-1980-х рр.», який учні повинні записати собі в зошит; «Цікаві факти» - учням надається цікава інформація до параграфу; «Навчальний фільм» - учням в підручнику представляють посилання на історичні відео про Параджанова та каральну психіатрію задля виконання завдання; «Історичні персоналії» - учні ознайомлюються з історичними персоналіями такими, як Василь Макух та Василь Романюк; «Зверніть увагу» - учням зазначається важлива інформація за параграфом. Параграф «Дисидентський рух» закінчується рубрикою «Запитання і завдання» в якому учні можуть перевірити набуті знання під час уроку за допомогою різних запитань та завдань.

Підручник за редакцією О. В. Гісема, О. О. Мартинюка, О. М. Сирцової, А. А. Галімова «Історія України. Профільний рівень 11 клас» [17] виділяє тему українських дисидентів в параграфі «Дисидентський рух». Початок параграфу починається з навчальної мети та рубрики «Пригадай». В параграфі ретельно описано активізація та поширення українського дисидентства, правозахисна організація УГГ та релігійний рух.

В параграфі учням дається робота з картою про поширення дисидентського руху та робота з джерелом про декларацію УГГ. Також наводяться фотографії зі слідчих справ різних видатних дисидентів. Ще такі рубрики, як «Цікаві факти» - тут учні дізнаються різні факти, такі як наприклад зазначені в параграфі про видавництво «Смолоскип», Василя Макуха, Василя

Романюка та становище кримських татар після депортації; «Історичні персоналії» - учні ознайомлюються з такими діячами, як Василем Макухом та Василем Романюком; «Навчальний фільм»: учням надається посилання та на такі відео, як про нищення Параджанова та депортацію кримських татар. Закінчення параграфу відбувається рубрикою «Запитання і завдання».

В підручнику за редакцією Г. М. Хлібовської, М. Є. Крижановської, О. В. Наумчука «Історія України рівень стандарту 11 клас» [40] про дисидентів йдеться в двох параграфах «Дисидентський рух другої половини 1960-х - першої половини 1970-х» та «Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод».

Параграф «Дисидентський рух другої половини 1960-х - першої половини 1970-х» ознайомлює учнів про формування дисидентів та форма боротьби дисидентів проти радянської влади. Параграф «Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод» надає інформацію учням про утворення УГГ, програмні засади УГГ та значення дисидентського руху проти радянської влади. Параграфи починаються з запитань, щоб учні змогли під час уроку знайти відповіді до цих запитань. В параграфах наводяться різні історичні світлини та документи, щоб учні змогли їх проаналізувати та дати відповіді на запитання. Параграфи закінчуються рубрикою «Підсумуйте свої знання» в якому учням дають різні завдання та заповнення таблиці по темі параграфів.

Конспекти уроків про дисидентство було розроблено декількома вчителями, як приклад такими є М.В. Бульбіна «Дисидентський рух: течії, форми та методи боротьби (середина 1960-х - середина 1980-х рр.)» [12], Немировський В.В. «Дисидентський рух у другій половині 1970-х - на початку 1980-х рр. Українська Гельсінська група» [28], Ульєнко Н.М. «Опозиційний рух в II половині 60-тих початку 70-тих років. Форма діяльності дисидентів» [37].

Вчитель Бульбіна М.В., Скалатської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів, м. Скалат Тернопільської обл. запропонувала учням урок вивчення нового матеріалу на тему «Дисидентський рух: течії, форми та методи боротьби

(середина 1960-х - середина 1980-х рр.)» [12]. Урок почався зі вступного слова вчителем та цитатою письменника Олійника, щоб учні дали відповідь на запитання. Також вона процитувала вірш «Україна» Яра Славутича. Активізація пізнавальної діяльності почалася з метода «Мікрофон» в якому учні давали відповіді на запитання, згадуючи попередній матеріал. Вивчення нового матеріалу вчителем почалося записом учнями плану нового матеріалу в зошит.

До кожного з плану нового матеріалу вчителем було використано різні завдання, а саме:

- Робота з вправою «Мозкова атака». Учні відповідають на запитання про передумови активізації дисидентського руху та працюють з документами;
- Робота зі схемою. Учням надається схема за допомогою, якою вони дізнаються про основні течії та їх представників;
- Робота з таблицею. Вчитель зачитує текст, а учні заповнюють таблицю;
- Метод «Випереджувальне навчання». Учні діляться на три групи, а представники групи, які підготували свою презентацію, ознайомлюють кожну з груп. Учні також заповнюють таблицю схему по темі «Методам боротьби дисидентів»;
- Вправа «Прес». Учні за допомогою вправи «Прес» з'ясовують, яке значення мав дисидентський рух.

Вчитель М.В. Бульбіна на узагальнення нових знань дала учням невеличкий творчий проект «Закінчи речення», а саме учні повинні були дати свою думку, як закінчити речення. На кінці уроку вчитель надав учням домашнє завдання, таке як опрацювати параграф, дати відповіді на запитання в підручнику та творче завдання.

Вчитель В.В. Немировський презентує учням комбінований урок на тему «Дисидентський рух у другій половині 1970-х - на початку 1980-х рр. Українська Гельсінська група» [28]. Організаційний момент почався з ознайомлення учнями теми та плану уроку. Актуалізація опорних знань учням була запропонована у вигляді історичного диктанту. Мотивація навчальної

діяльності була вирішенням проблемного питання щодо значення дисидентства. При вивченні нового матеріалу було застосовано різні вправи, такі як:

- Робота з поняттями. Вчитель учням пропонує взаємодіяти, а саме прочитати такі поняття, як опозиційний рух та дисиденти;
- Робота зі схемами. Учні запропоновано попрацювати зі схемами в підручнику та дати відповідь на запитання;
- Робота з біографією. Учні ознайомлюються з біографією В'ячеслава Чорновила;
- Робота з таблицею. Вчитель надає учням таблицю про характеристику УГГ, щоб вони з нею ознайомились та дали відповідь на запитання.
- Робота із зошитом. Учні дають завдання, щоб вони виконали в своєму зошиті.

Закріплення матеріалу вчителем В.В. Немировським було запропоновано вирішенням проблемного питання. Закінчення уроку вчителем було названо домашнє завдання, а саме опрацювати параграф та виконати невеличке завдання даючи відповіді на запитання.

Вчитель Н.М. Ульянов, що викладає у Добропільській загальноосвітній школи І-ІІІ ступенів № 19 м. Добропілля Донецької області пропонує урок-пошук на тему «Опозиційний рух в ІІ половині 60-тих початку 70-тих років. Форма діяльності дисидентів» [37].

Організаційний момент почався з перевірки присутності учнів на уроці. Урок починається з актуалізації опорних знань згадуючи попередній матеріал уроку. Мотивація навчальної діяльності була проведена у вигляді методу «Мозговий штурм», а саме учні повинні були заповнити таблицю. Потім вчитель Н.М. Ульянов повідомила учням тему та план уроку. Вивчаючи новий матеріал вчителем було запропоновано різні завдання та вправи, наприклад:

- Робота з текстом. Вчитель зачитує текст про причини опозиційного руху, а учні дають відповіді до запитань;
- Робота на групи. Учні діляться на три групи. Кожна з груп виконуючи своє завдання, повинна встановити причини опозиційного руху;

- Робота зі схемою. Учням дається схема, яку вони повинні заповнити самостійно;
- Робота з підручником. Учням надається матеріал в підручнику на с. 177, який вони повинні самі опрацювати;
- Метод «Диспут». Учні діляться на дві групи. Одна група повинна довести аргументи О. Субтельного, а інша навпаки повинна бути незгодна з аргументами О. Субтельного.

Під час узагальнення знань вчитель Ульєнко Н.М. використовувала невеличкий тест на 6 питань та дала учням завдання, користуючись параграфом назвати більше прізвищ дисидентів. Підсумок уроку закінчувався за допомогою рефлексії «Відкритий мікрофон», даючи відповідь на конкретне запитання. Домашнє завдання було опрацювати параграф, дати відповіді на запитання в підручнику с. 178-179 та виконати додаткові завдання.

Отже, проаналізувавши навчальну програму для 11 класу, шкільні підручники та конспекти уроків деяких вчителів, можна дійти висновку, що тема українського правозахисного дисидентства викладається на уроці в школі, як тема дисидентський рух. Шкільні підручники надають різні вправи та інформацію, а вчителі використовують або з підручника вправи або роблять власні вправи, щоб зацікавити учнів щодо теми українського дисидентства.

3.2. Методика вивчення теми засобами сучасної історичної освіти

Курс: Історія України, 11 клас;

Розділ 3. «Україна в період системної кризи союзу радянських соціалістичних республік».

Урок №4. Правозахисна діяльність українських дисидентів у 60-70-х рр.

Мета уроку:

Навчальна - формування знань про поширення, діяльність дисидентського руху та Українська Гельсінська група.

Розвивальна - розвивати навички працювати з історичними джерелами, документами та історичною картою.

Виховна - виховати в учнів патріотичне ставлення та вшанування до українських дисидентів у протистоянні радянській владі.

Тип уроку: комбінований.

Методи і технології: пояснювально-ілюстративний метод, метод бесіди;

Навчально-методичне забезпечення:

- Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Всесвітня історія. Історія України. 6 клас. Всесвітня історія. 7-9 класи. Історія України. 7-9 класи. Всесвітня історія. 10-11 класи. Історія України. 10-11 класи». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf>

- О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, О. М. Сирцова, А. А. Галімов. Історія України: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ, Харків, 2024. 320 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3024-istoriia-ukrainy-gisem-11-klas-2024.html>

- Мультимедійна презентація уроку. URL: <https://docs.google.com/presentation/d/15WfXHmytrXLXNcnkEEM6fmJVh8Cxvkzd/edit?usp=sharing&ouid=117197732614874862284&rtpof=true&sd=true>

- Вправа «Розташуй причини поширення дисидентів та форми боротьби дисидентів» за цим посиланням: <https://learningapps.org/4670077>

Очікувані результати:

Після цього уроку учні:

- навчатися працювати з історичною картою щодо активізації та поширення дисидентського руху на території УРСР.
- зрозуміють, чому поширювався кримськотатарський правозахисний рух та головні умови кримських татар до влади.
- дізнаються за історичним документом коли було створено Українську Гельсінську групу та яку мету мала ця організація.

Поняття і терміни: самвидав, правозахисний рух в УРСР у 1960-1980-х рр. та Українська Гельсінська група.

Структура уроку

I. Організаційний момент (1 хв.)

II. Мотивація навчальної діяльності (5 хв.).

III. Оголошення теми та очікуваних результатів (3 хв.).

IV. Вивчення нового матеріалу (20 хв.)

V. Осмислення нових знань та умінь (10 хв.)

VI. Підбиття підсумків уроку (5 хв.)

VII. Інструктаж щодо виконання домашнього завдання (1 хв.)

Хід уроку

Етап заняття	Діяльність вчителя	Передбачена діяльність учнів
Організаційний момент	Добрий день, діти! Давайте позначимо присутніх на уроці!	Діти позначають, хто присутній на уроці.
Мотивація навчальної діяльності	Вправа «Мозковий штурм» Погляньте на запитання на слайді № 1. У вас є 3 хвилини, щоб дати відповіді на запитання: 1. Що таке депопуляція? 2. Які були зміни в соціальному структурі? 3. До чого призвело згорання економічної реформи 1965 р.? 4. Що було проявом кризових явищ у різних сферах життя? 5. Як змінювався життєвий рівень населення в період системної кризи СРСР? Хмара слів Учні дивляться на хмару слів та дають відповіді на запитання	Діти виконують вправу «Мозковий штурм» та «Хмара слів» та дають відповіді на запитання.

	(Додаток №1): 1. Які слова зображені на хмарі слів? 2. За цими словами, яке сховане слово до нашої теми уроку?	
Оголошення теми та очікуваних результатів	Діти запишіть сьогоднішню тему уроку. Сьогоднішньою темою уроку є: «Правозахисна діяльність українських дисидентів у 60-70-х рр.». Ознайомившись з темою уроку, давайте запишемо план уроку: 1. Активізація дисидентського руху. 2. Поширення правозахисного дисидентства 3. Кримськотатарський правозахисний рух 4. Українська Гельсінська група	Діти записують тему та план уроку.
Вивчення нового матеріалу	1. Активізація дисидентського руху. Наприкінці серпня - на початку вересня 1965 р. після приходу до влади нового керівництва в Києві та західних областях УРСР прокотилася перша хвиля переслідувань опозиції. 4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі «Україна» відбулася прем'єра фільму режисера Сергія Параджанова «Тіні забутих предків».	

	На початку сеансу зі своїх місць підвелися Іван Дзюба та В'ячеслав Чорновіл і повідомили аудиторії, що в Україні відбуваються арешти інакодумців. Цю подію вважають першим відкритим громадським політичним протестом після доби сталінської диктатури. У вересні-грудні 1965 р. І. Дзюба написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій негативно оцінив національну політику компартійно-радянських керівників УРСР. Так, І. Дзюба піддав критиці наявну дискримінацію українського народу в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах, примарну ідею майбутнього злиття націй за комунізму, уявлення про «цивілізаторську» роль російського народу щодо народів у складі СРСР, твердження про добровільність «входження» народів до складу радянської імперії в період її виникнення та розширення. Серед українських дисидентів і за кордоном набула популярності перша «самвидавська» стаття молодого українського журналіста В.	
--	--	--

	3. Кримськотатарський правозахисний рух Серед опозиційних течій і рухів у СРСР помітне місце посідав кримськотатарський національний рух, метою якого було повернення на історичну Батьківщину, збереження самобутньої культури, реалізація прав і свобод людей. На початку 1960-х років до кримськотатарського національного руху активно долучилося нове покоління. У грудні 1961 - січні 1962 рр. у Ташкенті виник гурток студентської та робітничої молоді, який із перших кроків діяльності ставив завдання поширювати знання про історію та культуру рідного народу. Водночас у молодіжному середовищі виникла ідея створення «Союзу кримськотатарської молоді з повернення на Батьківщину». У Криму після депортації кримськотатарського народу радянська влада активно перейменовувала населені пункти, аби стерти пам'ять про те, що ця земля - батьківщина кримських татар. Робота з джерелом.	
--	---	--

	Учні подивіться на слайді № 11 фрагмент джерела та дайте відповіді на запитання: 1. Якими були головні вимоги кримських татар до влади? 2. Чи реально було задовольнити ці вимоги? 4. Українська Гельсінська група Робота з історичним документом. Учні подивіться на слайді № 12 історичний документ та дайте відповіді на запитання (Додаток №3): 1. Коли було утворено Українську Гельсінську групу? 2. Яку мету ставить Українська Гельсінська група? 3. Які головні завдання Української Гельсінської групи? 4. Як відбувається діяльність Української Гельсінської групи? Робота з терміном Учні дивляться на слайд № 13 та записують терміни. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ) - об'єднання діячів	Учні працюють з джерелом та надають відповіді на запитання. Учні працюють з історичним документом та дають відповіді на запитання. Учні записують термін собі в зошит.
--	--	---

	українського правозахисного руху, створене в УРСР 9 листопада 1976 р. Її очолив письменник М. Руденко, а членами-засновниками були О. Бердник, О. Тихий, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, М. Маринович, О. Мешко, М. Матусевич, П. Григоренко, Н. Строката. Декларацію та Меморандум УГГ склав М. Руденко. Усі члени групи підписали декларацію власними іменами та вказали свої адреси, підкреслюючи намір діяти суто легальними методами. Однак проти них швидко розпочали репресії. У 1977-1978 рр. затримали М. Руденка, О. Тихого, М. Мариновича, М. Матусевича, Л. Лук'яненка. Зокрема, Л. Лук'яненка як «особливо небезпечного рецидивіста» засудили до десяти років таборів і п'яти років заслання. У наступні роки було репресовано й інших членів групи. Наприкінці 1970 - на початку 1980-х рр. відбулися чергові арешти й судові процеси, організовані режимом над українськими правозахисниками.	
Осмислення нових знань та	Діти давайте виконаємо вправу «Розташуй причини	Діти виконують вправу «Розташуй

умінь	поширення дисидентів та форми боротьби дисидентів» за цим посиланням: https://learningapps.org/4670077 Після виконання завдання давайте переглянемо невеличке відео на тему «До 40-річчя Української Гельсінської групи».	причини поширення дисидентів та форми боротьби дисидентів» розташовуючи причини та форми дисидентського руху.
Підбиття підсумків уроку	Рефлексія 1. Що нового ви дізналися на уроці? 2. Діти, що вам було не зрозуміло на уроці?	Учні розповідають, що нового дізналися та що було не зрозуміло на уроці.
Інструктаж щодо виконання домашнього завдання	Домашнім завданням буде: 1. Опрацювати параграф №14 2. Пройти інтерактивну вправу за цим посиланням та записати відповіді до кожного з питань собі в зошит: https://surl.li/zbkgtx 3. Виконайте в підручнику вправу №20 на с. 121.	Діти записують домашнє завдання.

Висновки до розділу 3

Отже, стан вивчення проблеми українського правозахисного дисидентства потребує більш ретельнішого викладання у школі. Бо тема українського правозахисного дисидентства в українських шкільних підручниках викладається у вигляді однієї або двох уроків. В підручниках використовується більше текстової інформації, аніж різних вправ з документами чи інтерактивними вправами. Також в підручнику наведено багато текстової

інформації про відомих українських правозахисних дисидентів, а про маловідомих українських дисидентів зазначена невеличка інформація.

Проаналізовані конспекти уроків вчителів надають можливість подивитись, що викладання від підручника відрізняється. Бо вчителі подають учням менше текстової інформації, а надають більше різних методів та інтерактивних вправ під час уроку. Вчителі створюють різні вправи, а саме вправи з відеоматеріалом, історичним документом, картою, схемою та біографією українських дисидентів, щоб зацікавити учнів у вивченні теми правозахисного дисидентства.

За допомогою використання цікавої історичної інформації та інтерактивних вправ про дисидентів в учнів може сформуватись громадянська позиція та любов до України, а також розуміння цінності дисидентів в протистоянні радянській владі в Історії України.

ВИСНОВКИ

Вивчення правозахисної діяльності українського дисидентства у 60-70-х рр. XX ст. є актуальною темою сьогодення. Наукові дослідження теми дисидентства в радянські часи були неможливі:

- 1) через репресії проти дисидентів,
- 2) через приховування радянською владою матеріалів та документів про порушення прав людини.

Джерельна база дослідження складалася з документів та матеріалів, таких дисидентів, як А. Зварун, В. Чорновіл В., Д. Шумук. В їхніх збірках було зібрано різні документи про діяльність дисидентів, а також листи та звернення про порушення прав людини в Україні, що дало змогу визначити дисидентський рух в правозахисній діяльності як національно-визвольний.

Досліджувати тему дисидентів почали після проголошення незалежності України через відкриття засекречених документів та матеріалів. Тема дисидентства була досліджена такими провідними науковцями, як:

- 1) українськими: О. Г. Бажаном, Б. Є. Захаровим, Г. В. Касьяновим, А. М. Русначенко та іншими.
- 2) закордонними дослідниками, як: Ярослав Белоцеркович, Джошуа Рубінштейн, Робер Ван Ворен та іншими. На їх думку, витоки правозахисного дисидентства сягають часів «хрущовської відлиги», коли дисиденти почали відстоювати права українського народу. Правозахисна діяльність дисидентів мала і національно-визвольний вимір.

Витоками поширення українського правозахисного дисидентства були:

- 1) відстоювання прав національно пригноблених і репресованих народів,
- 2) прав людини на території УРСР та інших народів СРСР.

Методами боротьби дисидентів у правозахисному русі були:

1) поширення дисидентської інформації в за допомогою різних листівок, підпільних документів та книжок, що породило таке культурне явище як «самвидав»,

2) створення різних підпільних правозахисних організацій, які відстоювали права людини. Першою правозахисною дисидентською організацією, яка почала діяльність на початку 70-х років XX ст. є «Громадський комітет на захист Ніни Строкатової». Важливою організацією, яка стала відома це «Українська Гельсінська група», яка почала діяльність в 1976 р. через арешт дисидентів. Українська Гельсінська група відстоювала права дисидентів та громадян УРСР за допомогою документації та розповсюдження інформації державам про порушення прав людини радянською владою.

Під час дослідження стану вивчення теми українського правозахисного дисидентства у школі було проаналізовано такий навчально-методичний комплекс, як:

- навчальна програма з історії України для 11 класу при вивченні розділу «Україна в період системної кризи союзу радянських соціалістичних республік»;

- різні шкільні підручники;

- конспекти уроків на платформі «На урок».

Викладання теми українського правозахисного дисидентства потребує застосування вчителями різних інтерактивних вправ та використання цікавої інформації про дисидентів, щоб сформувати в учнів розуміння значимості дисидентів в Історії України та сформувати повагу та громадянську позицію до України.

Також було розроблено власний конспект уроку на тему «Правозахисна діяльність українських дисидентів у 60-70-х рр.», в якому використовувались різні методи та вправи, такі як власна презентація, карта, історичний документ та інтерактивна вправа.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Навчальна програма для закладів загальної освіти для 6-11 класів «Історія України. Всесвітня історія», 2022 рік. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення 20.11. 2025)
2. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти: затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 01.09.2020. №1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення 20.11. 2025)
3. Чорновіл В. Твори в десяти томах. Упорядковано В. Чорновіл. Міжнародний благодійний фонд В'ячеслава Чорновола, Київ. 2003. Том 2. Правосуддя чи рецидиви терору? Лихо з розуму (портрети двадцяти "злочинців"). Документи та матеріали 1966-1968 pp. 905 с.
4. Український Правозахисний Рух: Документи і матеріали київської Української Гельсінської Групи. Упорядкував Осип Зінкевич, передмова Андрія Зваруна. 1978. 478 с.
5. Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981 pp.). Київ, 1998. 432 с.
6. Ukrainian Dissidents: An Anthology of Texts. Compiled by Oleksii Sinchenko, Dmytro Stus, Leonid Finberg. Ukrainian Voices (11). Stuttgart, 2021. p. 412.

Література:

7. Бажан О. Г. Дисиденство в УРСР: спроба дефініції. *НАУКМА. Магістеріум. Історичні студії*. 2001. Випуск №7. С. 23–33.
8. Бажан О. Г. Дисидентський рух в Українській РСР: шляхи формування та основні напрямки діяльності. *Міжн. Наук.-практ. конф. "Актуальні питання вдосконалення законодавства України у сучасних умовах розвитку держави"*. (м. Одеса. 20 травня 2022 рік). Одеса, 2022. С. 13–17.

9. Бажан О.Г. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. № 2. С. 520–529.

10. Бажан О. Г. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. *Наукові записки НаУКМА*. 1999. Том 14: Історія. С. 73–79.

11. Богатчук С.С. Правозахисний рух 60-х- на початку 90-х рр. XX ст. в історії української незалежності. *Scientific Journal Virtus*. 2020. № 42. С. 145–150.

12. Бульбіна М. В. Конспект уроку з історії України для 11 класу на тему: «Дисидентський рух: течії, форми та методи боротьби (середина 1960-х - середина 1980-х рр.)». Освітній проект «На урок» URL: <https://naurok.com.ua/konspekt-uroku-z-istori-ukra-ni-dlya-uchniv-11-klasu-tema-disidentskiy-ruh-techi-formi-ta-metodi-borotbi-seredina-1960-h---seredina-1980-h-rr-9614.html> (дата звернення 20.11. 2025)

13. Власов В. С., Кульчицький С. В., Панарін. О. Є. Історія України: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ, 2024. 320 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3022-istoriia-ukr-vlasov-11-klas-2024.html> (дата звернення 20.11. 2025)

14. Гавронська Т. В. Дисидентські рухи як спроба реалізації свободи слова і дії особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2013. Випуск 22. С. 176–183.

15. Галімов А. А., Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ, Харків, 2024. 272 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3021-istoriia-ukrainy-galimov-11-klas.html>

16. Герегова С., Шеремета Я. Жіночий фактор в українському правозахисному русі (70-ті роки XX століття). *Питання історії України*. 2012. Т.15. С. 59–65.

17. Гісем О. В., Мартинюк О. О., Сирцова О. М., Галімов А. А. Історія України: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ,

Харків, 2024. 320 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3024-istoriia-ukrainy-gisem-11-klas-2024.html> (дата звернення 20.11. 2025)

18. Захаров Б.Є. Напрями і течії дисидентського руху в Україні (1956-1987). *Дриновський збірник*. 2011. №4. С. 310-322.

19. Захаров Б.Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). Харківська правозахисна група. Харків, 2003. 144 с.

20. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. Київ, 1995. 224 с.

21. Краснянська Н. Д., Олійник А.М. Український дисидентський рух у контексті світових національно-визвольних процесів (друга половина 50-х-початок 80-х років XX століття). *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник*. 2007. №9. С. 152–159.

22. Лісовий В. Український дисидентський рух. *Українознавчий альманах*. 2010. Випуск 2. С. 310–314.

23. Мельникова А.О. Дисидентський рух в Україні як засіб збереження національної ідентичності (на прикладі національного руху в Харкові). *Проблема традиції в українській культурі. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* Харків, 2013. С. 202–204.

24. Мельникова А.О. Дисидентська комунікація: причини та наслідки. *Світ соціальних комунікацій: науковий журнал*. 2013. С. 31–34.

25. Мокрик Р. Р. Український Гельсінський рух (1976-1991): правозахисний, культурний та державотворчий аспекти. *Українознавчий альманах*. 2016. Том №19. С. 137–141.

26. Морозов М. Організації правозахисного руху в Україні в 1960-1980-х рр. *Сіверянський літопис*. 2007. № 2. С. 8–13.

27. Науменко О.П. Вплив дисидентсько-правозахисного руху на розвиток українських правозахисних громадських організацій. *Право-UA, Юнеско Соціо*. 2020. № 1. С. 31–39.

28. Немировський В. В. Конспект уроку з історії України для 11 класу на тему: «Дисидентський рух у другій половині 1970-х – на початку 1980-х рр.

Українська Гельсінська група». Освітній проект «На урок» URL: <https://naurok.com.ua/urok-na-temu-disidentskiy-ruh-u-drugiy-polovini-1970-h-na-pochatku-1980-h-rr-ukra-nska-gelsinska-grupa-165887.html> (дата звернення 20.11.2025)

29. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У двох книгах. Харків: Харківська правозахисна група. Київ, 2005. Книга №2. С. 107–146.

30. Павлюченко Ю. М. Історико-правові аспекти діяльності української Гельсінської групи. Василь Стус: життя, ідеологія, творчість, соціополітичний і літературний контекст. *Матеріали VI Міжн. наук.- практ. конф., присвяченої вшануванню пам'яті відомого українського поета, перекладача, літературознавця і правозахисника.* (м. Вінниця. 20–21 квітня 2018 року). 2018. С. 34–38.

31. Паска Б. Арешт Івана Світличного в 1972 р. у контексті генерального погрому українського дисидентського руху. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2024. Випуск № 71. Т. 3. С. 19-25.

32. Паска Б., Басіста Л. Дисидент Леонід Плющ у боротьбі проти радянського режиму. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* 2025. №32. С. 100–106.

33. Паска Б. Діяльність КДБ щодо недопущення взаємозв'язків між українськими дисидентами та діаспорними організаціями в середині 1970-х рр. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Історичні науки.* 2023. Т. 34. № 4. С. 58–64.

34. Паска Б. Реакція Комітету державної безпеки на створення Української гельсінської групи (1976-1977 рр.). *Культурологічний альманах.* 2024. № 3. С. 166–175.

35. Рожкова Л.І. Дисидентський рух на Сумщині в 1960 - на початку 1980-х рр.: особистості, ідеї, напрями діяльності. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2019. Том № 2. С. 33–40.

36. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х років. Київ, 1998. 720 с.

37. Ульєнко Н. М. Конспект уроку з історії України для 11 класу на тему: «Опозиційний рух в II половині 60-тих початку 70-тих років. Форма діяльності дисидентів». Освітній проект «На урок» URL: <https://naurok.com.ua/urok-z-istorii-ukra-ni-dlya-11-klasu-z-temi-aktivizaciya-opoziciynogo-ruhu-v-ii-polovini-60-tih-pochatku-70-tih-rokiv-forma-diyalnosti-disidentiv-78852.html> (дата звернення 20.11. 2025)

38. Федик Л. Б. Дисидентський рух як форма протидії державним та партійним органам радянської влади в 60-80-х рр. XX ст.: історико-правовий аспект. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Право*. 2017. № 4. С. 49–56.

39. Федик Л. Б. Співвідношення прав людини і прав народу у теоретичній спадщині українського опозиційного руху 1960-1980 рр. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2018. № 6. С. 38–46.

40. Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Історія України: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ, 2024. 320 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html>

41. Шевченко О.М. Концептуальні засади забезпечення прав і свободи в програмних документах українського дисидентського і правозахисного рухів 60-80-х років XX ст. Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць. Випуск 11, 2012 р. С. 21–27.

42. Шевченко О. М. Правозахисна діяльність Гельсінського руху в Україні (середина 70-х - 80-ті роки XX ст.). *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 4 (67). С. 70–79.

43. Bilocerkowycz Jaroslaw. Soviet Ukrainian Dissent: A Study of Political Alienation. New York: Routledge, 2021. 257 p.

44. Grigore R. The dissident movement. Conferința Internațională Educație și Creativitate pentru o Societate Bazată pe Cunoaștere. București, Universitatea Titu Maiorescu, 2013. p. 29-35.

45. Reva T. Political views of the representatives of the dissident human rights movement. (M. Rudenko, P. Hryhorenko and L. Pliushch). *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2017. №7. p. 213-220.

46. Rubenstein Joshua. Soviet Dissidents: Their Struggle for Human Rights. Beacon Press, 1980. 304 p.

47. Van Voren Robert. On Dissidents and Madness: From the Soviet Union of Leonid Brezhnev to the "Soviet Union" of Vladimir Putin. Amsterdam - New York, 2009. 311 p.

Додаток А

№ 1 Хмара слів

№2 Карта діяльності дисидентів на території УРСР

Додаток Б

Людини а також Декларація Принципів, котрими держава — учасники Гельсінської Наради мають керуватися у своїх взаминах, поширюються також на український народ.

Досвід показує, що виконання Гельсінських Угод (особливо в гуманітарній частині) не може бути забезпечене без участі широкої громадськості країн-учасниць. Виходячи з цього, 9 листопада 1976 р. була створена Українська Громадська Група Сприяння виконанню Гельсінських Угод. Оскільки гуманітарні статті Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки та співпраці в Європі повністю ґрунтуються на Загальній Декларації Прав Людини, Українська Група Сприяння ставить за мету:

- 1) Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією Прав Людини. Домогатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж Особою і Державою.
- 2) Виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.
- 3) Домогатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватись підсумки виконання Гельсінських Угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.
- 4) З метою вільного обміну інформацією та ідеями домогатися акредитування на Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агенств тощо.

Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної Декларації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською Народою. З цією метою Група Сприяння:

- а) приймає письмові скарги про порушення Прав Людини і робить усе необхідне, щоб ознайомити з ними уряди, які підписали Гельсінські Угоди, а також світову громадськість;
- б) опрацьовує зібрану інформацію про правовий стан на Україні та згідно зі ст. 19 Загальної Декларації Прав Людини поширює її незалежно від державних кордонів;
- в) вивчає факти порушення Прав Людини стосовно українців, котрі живуть в інших республіках, щоб надати тим фактам широкого оприлюднення.

Група у своїй діяльності керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами. Ми свідомі того, що багаторічна бюрократизація державного життя, котра дедалі зростає, здатна викликати протидію нашим законним прагненням. Але ми також добре знаємо, що бюрократичне тлумачення Прав Людини не вичерпує того, що несуть у собі міжнародні правові документи, підписані урядом СРСР. Ми приймаємо ці документи в їхньому повному обсязі — без бюрократичних перековерень та свавільних урізань з боку службових осіб чи державних установ. Ми глибоко переконані, що лише таке розуміння Загальної Декларації Прав Людини і Гельсінських Угод здатне створити справжнє відпурження у міжнародних відносинах. Саме цій великій меті повинна бути присвячена гуманітарно-правова діяльність нашої Групи.

Члени Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод:

Ім'я та прізвище:	Підпис:	Адреса
Олесь Бердник	Київ — 159, бульвар Лихачова 8-б, кв. 16.	
Петро Григоренко	Москва, Г- 21, Комсомольський проспект № 14, кв. 96, тел. 246 — 27 — 37.	
Іван Кандиба	Львівська обл., с. Пустомити, вул. Шевченка, 176.	

№3 Історичний документ про створення та мету Української Гельсінської групи